

## A KÍSÉRLETEZŐ EMBER, AVAGY A MUNKA ÖRÖMÉÉRT...

Bori Imre

1.

„Más a munka és más a szenvedély — írta Németh László tanulmányainak gyűjteménye elé *A minőség forradalma* című írásában —, de az ép ember más időkben mégsem volt munka és szenvedély teljes kétéltűje. A munka is szenvedély volt, vagy legalább lehetett, s a személyiség nem húzódott vissza a munkás nappalokból a munkátlan estébe; az ember nem akkor lett önmaga, amikor leiktatta a főkönyvet, s letette a vakolókanalat. Robotnak nevezzük a fásult, személytelen munkát, de a robotot az a tizenkilencedik század terjesztette ki és szigorította meg, amely eltörölte. A munkamegosztás a munkást is megosztotta munkája és élete közt... Az erőket kihasználó tizenkilencedik század felhasználta a munkát, és visszautasította az egyéniséget; mozgóláncához elég volt a kezünk, és lemondott a másik nyolc óra javára az agyunkról.”

Németh László életművének talán éppen a fenti sorok lehetnének legjobb jellemzői. Egy érzelmi és gondolati tervrajz vonalaiként ebből a gondolatból kifejthető az író könyvei közül nem is egy, s ha fogantatásuk után nyomozunk, itt kell megállapodnunk. Egy kisiparos-eszmény és a tőkés társadalom, termelési rend elembertelenítő hatásának felismerése ötvöződött ebben a gondolatban, ősképletként annak a jellegzetes igenlő és mégis tagadó viszonyulásnak, amely Németh Lászlónál oly jól megfigyelhető, amikor tetté akarja változtatni, amit elképzelt utópisztikus terveiben. De megmosolyogni ma már nem lehet, mint ahogy nem lehet elvetni sem fölényes mozdulattal a gondolatait: fél szemmel majd mindegyik az életre les, pontosabban sok gondolata alá,

amelyek megszületésük pillanatában a levegőben lógóknak látszottak és délibáboknak tűnhettek, föld került, és a délibáb-rajzolta képről is ki-kiderül, hogy valóság lett. Mintha az élet utol-utolérné a gondolat gyors lábain száguldót, megadva a szerzőnek azt a különös kegyet, hogy gondolatait más formájú szájakon is visszhangozni hallja. Mert nem szabad mindig csak a szerző gondolatainak zavarainál megállapodni, nem árt, ha a kor, amelyben élnie adatott, zavaraira is figyelünk. Nem az egykor Sztalinról adott és kísértetiesen hűnek bizonyult portréra gondolok most, hanem az olyan irreális látomásra, mint amilyen a *Kapások* például, amelyben ilyen mondatok is futnak: „A birtok a közösségé, de a termés munkával arányos része a munkásé. Hogy ne hivatalnok legyen a termelő, hanem vállalkozó, beleszorítva a közösség rendje”. Csak a „mit”-re kell figyelni, s nem a szóhasználatra, a képre, amely a gondolatot idézni hivatott.

A *minőség forradalmát* az örömtelen munka felismerése is ihlette, az ember és munkája között támadt szakadék áthidalásának, a kettő ellentmondásai feloldásának a vágya. Természetesen Németh László nem fehér hollója ennek a gondolatnak, s nem ő a felfedezője sem. Sőt: a minőség után járva, neki kellett talán a legtöbb zsákutcába is befordulnia. Ám a kortársak igazsága hitelesítő is. József Attila énekelte:

De majd fölállok s zúgom nemsokára —  
adjátok meg a munka örömét,  
adjatok kedvet, nékem nem elég  
a munkabér, a munkaerő ára!

(Majd emlékezni jó lesz)

S övé a kérdés is:

Lesz-e holnap, mely békét ígér?  
És végre munka, mely nem gyötirelem! . . .

(Nedvesedik mélán)

De nem árt, ha Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című könyvében is böngészve, ide írunk néhány gondolatot:

„Minél inkább kidolgozza magát a munkás, annál hatalmasabb lesz az idegen, tárgyi világ, amelyet magával szemben létrehoz, annál szegényebb lesz ő maga, az ő belső világa, annál kevesebb lesz az ő sajátja . . .”

„A munka . . . Gépekkel helyettesíti a munkát, de a munkások egy részét barbár munkára veti vissza, másik részét pedig géppé teszi. Szellemet termel, de a munkásnak ostobaságot, kretenizmust termel”.

„Miben áll mármost a munka külsővé-idegenné válása?

Először is abban, hogy a munka a munkás számára külsőleges, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. Ezért a munkás csak kívül érzi magát magánál levőnek, a munkában pedig magán kívül levőnek. Otthon akkor

van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon. Munkája ennél fogva nem önkéntes, hanem kényszerű, kényszermunka”.

Nincs szándékomban Németh Lászlót marxistának minősíteni, amikor Marx gondolatát állítom az övé mellé, de nem hunyhatunk szemet a két gondolat meglepő párhuzamai, megfelelései előtt sem. Marx filozófiai és közgazdasági stúdiumokban formálta ezeket a mondatokat, s bennük már megdobjan az a szenvedély, amellyel majd a *Tőkés*-ben hajol a tőkés társadalom gazdasági mechanizmusa fölé.

Németh László az utópiák és irodalom felé tájékozódott, „sziget-gondolatot” melengetett a szívében, regényeket és drámákat írt: történeteket, amelyekben a nagy szándékok paraszával sütteti a nézőt, és hőseinek bukásával edzi lelküket, s társadalmiakat, amelyekben az utópiáinak sárkányait eresztgeti. Közben tanulmányi tárgyként a maga életébe kap bele, demonstrálni, mit tehet az olyan ember önmagával, akit indulatai és képzelete kiszorított a világból. Az élet tréfája volt ez az önmagába hasító kéz-mozdulat: annyit beszéltél a „minőség forradalmáról”, lássuk, mit tudsz magaddal kezdeni, azzal, amit életül és sorsul kaptál, amivé lenni kényszerültél. Lássuk, van-e valutádnak aranyfedezete, legalább életed formálásában, ha már azzal az indulattal törtél az életbe, hogy megváltsd álmaiddal.

Élete változatai azután gondoskodtak arról, hogy különböző területeken mutathassa meg, mit tud kezdeni az életével. S mindig olyankor kényszerült erre a kísérletre, amikor sorsa vagy a történelem a maga életébe lökte, az egyetlen sarokba, amelyben még megvethette a hátát. Mert *A kísérletező ember* című könyve (Magvető, Budapest, 1963.) ennek az experimentumnak a naplója. Orvos, tanár, fordító, beteg — ez a négy lehetőség kínálta magát, s ezekbe vetve indulatát, kellett megmutatnia, tud-e diadalmaskodni azon, amit mások az élet átkának neveznek. „A társadalomtól kaptam egy kenyérkeresetet, amely nem volt szenvedélyem, s a természettől egy szenvedélyt, amely ha nem is volt tiszta bélyeg- vagy gombagyűjtés, hivatalosan annak tekintetett. Ha következetes akartam lenni a minőség forradalmában, vagy a szenvedélyt kellett kenyérkeresetté alakítanom, vagy a kenyérkeresetet szenvedéllyé. Én az utóbbival próbálkoztam meg. Nemcsak-hogy magamat megnyugtassam, hanem hogy az elvet is levizsgáztassam.” S ha a négy fentebb említett helyzet mellé még a szülőét is odatesszük, amely a *Lányaim* című könyvében kapott alakot, akkor láthatjuk csak egészében azt a kereső szenvedélyt, amely Németh Lászlót oly kitartóan kísérte életében, s amely oly döntő módon szült bele életműve alakulásába, s tette, hogy a szerző a mai magyar szellemi élet jelentős alakja lehessen nemcsak szépíróként, amely alkotáseinak a nagyobbik, halhatatlanabb hányadát hozta létre hanem gondolkodóként is, élete színeivel, diadalaival és vereségeivel egyaránt.

2.

Iskolaorvosként kényszerült először a minőség forradalma gondolatának alkalmazására, feloldani az ellentmondást szenvedélye és foglalkozása között:

„Kenyerem, az iskolaorvosság, úgy, ahogy addig úztem, mintája lehetett a színét vesztett emberi munkának. Orvosi képzettséggel hivatalnok voltam. Feladatom gerince: évi ezeröttszáz-kétezer vizsgálat. Minden gyereken ugyanazokat a dolgokat kellett megnéznem, ugyanazon rítus szerint: lapoc a szájban, hallgatócsó a szíven, órákon át újra és újra, szabványos tömegvizsgálat. Igaz, hogy egészségtant is tanítottam. Némelyik nap négyszer, sőt ötször adtam le ugyanazt az anyagot... Át lehet-e alakítani ezt az orvoshivatali munkát szenvedéllyé, minőségi munkává? Kidobhatom-e a magam életéből ezt a napi öt-hatórás (évről évre nagyobb) robotszekvesztert, mely megakadályozza, hogy a teremtő öröm — ahogy az emberhez illik — életem minden pillanatát átjárja?” (*A Medve utcai polgári*. 1. Bevezetés).

A felébresztett szenvedély, a meghívott kutatókedv így kap az iskola életébe, s készül el *A Medve utcai polgári* című szociográfiai könyve egy budai polgári iskoláról. De nemcsak erről: a magyar polgárság zülléséről is. Arról a folyamatról ad hírt, amely ezt az iskolatípust, pedig születésénél egy Eötvös József, egy Csengery Antal bábkodott, a magyar iskolarendszer szörnyszülöttévé tette. Az eszmény a gyakorlati iskola volt, azoknak „ígér megfelelő képzettséget, akik kereskedők, iparosok, üzletemberek, könyvvezetők, ügynökök, hivatalnokok, távirások, tanítók, gépészek, gazdászok akarnak lenni”. Nagyonbízott tipikus „polgári” pályák indulhattak ki ebből az iskolából alapítása után. A század végén azonban már egy „lefokozott” polgári iskola tengődik a Medve utcában. „A polgári iskolai tanárookra negyvenéves szolgálatot nyomtak, fizetésminősítésük a négy középiskolásoké, nyugdíjuk tanítói.” Tanárai, a tehetségesek, menekülnek, de menekül a „polgár” is az ilyen iskolától: visszavándorol a reál gimnáziumba, hiszen a polgáriból út már nem vezet „felfelé”, a „polgári pályák” irányában. S ezután lesz ez az iskolatípus a munkásságé. „...egy új, nagyobb műveltségre s esetleg nagyobb kenyérre is törekvő osztály — a munkásság — ebben a lefokozott iskolában találta meg a maga »főiskoláját.«” S lett a polgári iskola „mostohagyermeké” az úri Magyarországnak. Az épületet jellemezve szinte csak erről beszélhet a szerző: a „lesüllyesztés” óta nem történt semmi sem az épülettel, sem az iskolával, amely a „szegények iskolája” lett, vagy ahogy akkoriban mondták: „iskolatípusunkat a legszegényebb gyermekek látogatják”, illetve: „iskolánk a társadalom legalsóbb rétegeinek a nevelője”.

Németh Lászlónak a kísérlete itt még a társadalmi élet elevenjébe hatolhatott: a sokirányú érdeklődés sok szálon futhatott végig. A történész éppen úgy munkát kapott, mint a lélekbúvár, a statisztikus és a társadalom kertésze, a gyerekek alkatát vizsgáló orvos és a társadalom sebeit szemügyre vevő elégedetlenség. Azt mutatja ki minden kutatási területe, hogy a gyerek ellen, aki ennek az iskolának a padjába ült, a társadalom minden rossz hatalma szövetkezett, csoda, hogy éveken át kibírta, s nem vesztette el önmagát, amikor annyiszor víz alá nyomta a kilátástalanság, élet és iskola egyaránt.

Ilyen messzire nem jutott és ennyire mélybe hatolón sehol mást nem merült el a szerző a társadalom mechanizmusában, mint *A Medve utcai polgári* című könyvében. Kísérletei élő szervezetbe hatol-

tak, bár a megfigyelés volt alapmagatartása. De a felcsigázott elme a világba kaphatott és nem önmagára szorult. A Medve utcai polgári éppen ezért sok szempontból csak Illyés *Puszták népéhez* hasonlítható eredményt példáz: ez is egy addig ismeretlen világról adott hírt városi szociográfiájával.

Indulata is, ambíciói ekkor voltak a legnagyobbak. Nekifutásából („... valamelyest képet adtam egy iskoláról s valamelyes ízt a harcról, melyet a minőség folytat önmagáért” — mondta a könyve végén) könyv született, olyan, amelynek külföldi kiadása is megfordult a fejében.

S hiába írta ekkor, hogy „elmúlt az idő, amikor még javaslatokat tettem”, újabb „kísérlete”, rögtön 1945-ben, mégis egy javaslat a „tanügyi rendezésére”. Ha a Medve utcában eltelt esztendőknék az volt a legnagyobb tanulsága, hogy a polgáriba szorult munkásgyerekek „kezdősebessége” sokkal kisebb volt, mint azoké, akiket a gimnázium fogadott be, élesen megvonva az osztályhatárt nemcsak társadalmi helyzetben, hanem műveltségben is, a felszabadulás kikezdte ezeket az osztályhatárokat, és egy „színteződési folyamat” megindulását jelentette. „A tanügyi reform célja: az osztálytalan társadalom megteremtése a most növvő nemzedék műveltségében. Testvére tehát a földosztásnak, az ipari kisajátításnak, a szövetkezeti mozgalomnak; előjogokat, választfalakat bont a képzettség arányosabb elosztásával” — kap bele Németh László a gondolatba. A két háború között a „tömegek lázadásának” mondták ezt a folyamatot, akik a polgárság kultúrájából nézték, e magas kultúra ostromára indulókat. A társadalmi változások azután megnyitották a kapukat. Csoda-e, ha a műveltségszerzés olyan nagy stratégiája, mint Németh László, aki a foglalkozását akarta szellemivé tenni, ennek segítségével minőséggé változtatni, rögtön terveivel áll elő, mondván, hogy a kiegyenlítődség előnyeiből kell kiindulni, hiszen „olyan alap készül az emberek testváriesülésére, amilyenről régibb korok, az emberszeretet rohamaiban, nem is álmodhattak”. A maga vezéreszméje a következő: „A tanügyi reform célja csak egy lehet: ha ez a kiegyenlítődség úgyis folyik, s jó is hogy folyik, állapodjék meg minél magasabban. Az emberek műveltsége a mi korunkban jobban össze van láncolva, mint régen: az egyéni műveltség belevész a tömegműveltségbe. A tömegműveltségnek kell hát megközelítenie a régiek egyéni műveltségét”.

Ennek biztosítására gondolja el a maga iskolarendszerét, utópisztikus színeket és gyakorlati igazságokat egyaránt beleépítve. Az utópia egy tudományokon áthajtott elme magára szabottságából táplálkozott, a gyakorlati tapasztalatok tanári szenvedélyéből gyűltek össze a Medve utcától Vásárhelyig, a gyerekszobától a meg nem kapott debreceni katedráig, apja eszményi tanár voltából és a maga pedagógiai megszállottságából adva hozzájuk a kötőanyagot.

Rögtön fölrajzolja eszményi iskoláját is: „Az iskola így lassan egy mesterségesen előállított, összevont életdarab lesz, ahol minden testi és szellemi foglalkozás találkozót ad, hogy az ifjút nevelje. Az egyes iskolafajok közt különbség csak az órák számában van: ami az egyikben kóstoló, a másikban ebéd, ami annál jövő hivatás, ennél szórakozás, s a másik ember munkájának az átélése, megbecsülése”. Egy má-

sik bekezdésben még izgalmasabb gondolatokat vet fel: „A tudás ma képesség és tájékozottság. Az iskolának áttekintést kell adnia, s bizonyos képességeket tornáztatni. Sokkal kevesebb lexikon és sokkal több mozgékonyosság. A jó tankönyv: negyvenoldalas »térkép«, amely eligazít, s egy antológia, amely százfelől csillantja meg az anyagot, s kívánatossá teszi az írókat — biológiában, fizikában: a kutatást. A jó iskola ma: bevezetés a könyvtárba vagy a laboratóriumba. Az a történész végzett jó munkát, akinek a tanítványai később is felütik Gibbont vagy Tacitust. S az fizikus, akinek a tanítványa maga csinálja meg a rádiót”. Több elgondolását azóta megvalósította az idő. Az iskolák körül, nálunk legalábbis, ott van a kert, s az iskolában a műhely, mezőgazdasági, illetve ipari ismereteknek, valahogy úgy, ahogy Németh László képzelte el: „A jövődő lateinereknek kertet, földet kell művelniök, és műhelyekben valódi gyaluval törni fel a kezüket”. S felmerül ebben a tervezetben az egyetemek fokozatok szerinti felépítésének a gondolata is, s ebben továbbmenve az „érettségi” hagyományos formáinak detronizálása, sőt felveti azt a már megvalósult igazságot is, hogy a „borbélyből is lehet orvos, csak a felvételi vizsgát letegye” — az iskola demokratizálódásának eredményeként.

Kedves témáiról beszélhetett a „tanügy rendezése” — ürügyén, hiszen már *A minőség forradalmában* készített iskolá-tervet, áldozni a pedagógiai Erosz oltárán, ám az *Óraadók királysága* című fejezete több a tervek kovácsolásánál: az iskolába szorult enciklopédista mámoros kísérleteinek a naplója is, s a rendszeres pedagógiai képzésben megmerevült tanár-elmék borzadhatnak attól, amit Németh László tanulásból és tanári munkából felkínál ezeken a lapokon. Ha már tanít, s tanítania kell, ebben a munkában is a maga egyénisége érvényesítését tűzi ki célul. Úgy akar tanítani, ahogy maga tanult, nem az iskolában, hanem az olvasás eufóriájában, ahogy a *Tanúban*, később *A minőség forradalma* kötetében csinálta történelemmel, matematikával, orvostudománnyal. Képzületében az „egységes tudomány” eszménye lebeg a gyakorlati iskolák sok tantárgyának ellenében. Mint „egyfajta Noé-bárka” gyűjtötte össze ez az elképzelés a „nyugati civilizáció ragyogását és változatait — a Minőséget”, amely oly kedves volt szívének. Egyetlen tárgyra gondol ilyenkor mindig: a történelemre, s ezt tekintve át tanítana irodalmat, fizikát, vegytant, matematikát, művészeteket, kibontva egy-egy kor minden színét, ahogy az eszményi Kaskadúton egy megszállott tanár csinálta diákjaival; egy órában ott volt a gyerekek szeme előtt Watt gőzgépének a modellje, felcsendült Handel Largója a Xerxesből, Gluck muzsikája és Mozart G-dúr vonósnégyesének egy tétele, felolvastak Rousseau-szöveget, kézbe vettek egy régi kiadású Macaulay-kötetet, beszámoltak Voltaire *Candide*-járól, miközben valamennyien fél szemmel a szerző durván és elnagyoltan mintázott agyagszobrát is megleshették, a falon egy hatalmas Európa-térkép, rajta I. Péter, aki „egyik délre nyúlt kezét az Azovtenger vidékére tette rá, másikkal egy cingár fiatalembert, alkalmasint XII. Károlyt nyomta vissza a Skandináv-félszigetre”, ott hevert a felkoncolásra ítélt Lengyelország, Franciaország térségében egy csipkenadrágos udvaronc ült Bastille romjain, az Atlanti-óceánon pedig egy hajóból csomagok hulltak ki, jelezve a bostoni tealázadást.

Bárhol olvassunk bele ezekbe a jegyzetekbe, óravázlatokba és tan-könyv-szinopszisokba, mindenütt egy gazdag szellem kincspazarló kedvével, egy sziporkázó elme ötleteivel találkozunk, amelyek így együtt talán nyomasztóan hatnak, a hevülő lelkesedést éppen úgy kiváltják, mint a riadalmat is: így csak a már megszerzett kincsekkel lehet bántani, a megtanulttal bűvészkedni. De nincs az a gyakorló középiskolai tanár, aki ezeket a tanulmányokat olvasva ne gondolna arra, hogy mennyi használható ötlet, fogás, az anyag új összefüggéseit megvilágító gondolat zsúfolódott itt össze, csak ki kell bányászni, fel kell használni. A történész kedvet kaphatna, hogy az egyoldalú gazdasági-társadalmi történet mellett tartson szemlét a teljes történelmen, a részletek után pillantsa át az egész kort is, úgy, ahogy az teljes fegyverzetében *emberi történelemként* látható, Európa, illetve a világ panorámájában. A fizika, matematika, vegytan előadója is megállhat annál a termékeny gondolatnál, hogy érdemes lenne ezeknek a tárgyaknak történetével is foglalkozni, valahogy úgy, olyan szellemben, ahogy a *Hogyan tanítottam Vásárhelyen a történelmet?* című írásban olvashatjuk. Ezek a történet „kinagyításai”. „Ez azt jelenti, hogy a fizika, vegytan és biológia egyes részeit nagyjából abban a sorrendben mondja el, ahogy azok az újkor folyamán újjá-, vagy megszülettek...” S a nyelvtanítóknak is juttat kincseiből a nyelvek szenvedélyes tanulója és szerelmese — amatőr tapogatózásból, anyagismerő kutatókedvből emelve ki meglátásait.

S mégis: erőpazarlás az, ami ezekbe a tanulmányokba életből és szenvedélyből került, a nagy elme játékaiként. Nagy képességek szorongnak a kisebb feladatok ketreceiben, a szellem erőművésze tollpelyhekkkel játszik bennük, vállalva a fürge gyakorlati pedagógus szerepét, de úgy, hogy megfeledekzik a diákokról, akiket nevelni akar. A „pozitív tudás” szószólói bizonyára nem örülnek Németh László rendszereinek, mert a szerző a tanulás egy egészen más, nem iskolás szellemét hirdeti ezekben az írásokban. Olvasva őket inkább a tanulási kedv nő nagyra, mint tudásunk, de letörölhetetlenül ott van mindig egyik gondolatán a maga tanuló öröme, amely megejt és elbájol, mögötte pedig felsejlik az a Németh László-i arcél is, amelyet *A minőség forradalmából* ismertünk meg. Az a Németh László a „nyilvános tanulás” műfajához hivatgatott bennünket. „Egy lélek égtájakat keres közben égtájakat segít megtalálni...” De azt is mondta ekkor: „Nem akarok tanítani”, „az én feladatom nem a szaktudományban van, hanem önmagamban”. Éppen ezért az *Óraadók királysága* írásai nem önmagukban érdekesek, hanem a mögöttük álló emberi magatartás miatt; azé az emberé, aki a *Tanút* írta „nem dióhéj-műveltségül tudatlanok számára”, hanem azzal a szándékkal, hogy a „szellemi élet klorofillja legyen”. Németh László nemrégiben mondta egy iskolaavatáson: „ha életem szerencséit számba veszem, nem tudom, nem az volt-e a legnagyobb, hogy hatvanhárom évből közel negyvenet iskolában tölthettem, tizennyolcat mint tanuló, a többi mint iskolaorvos és tanár”. Egy kicsit a megszépítő messzeség beszél már ezekből a sorokból, meg egy szép álmot, „hogy mint egy üvegharang alatt, abban minél szebben, az anyag varázsában töltsük az időt, akármi volt az anyag... Hogy ott ülünk együtt: ők szép tisztán, az illem és érdeklő-

dés pajzscskáit tartva maguk előtt; én küzdve, hogy a fejemben levőt, ahogy ott kialakult, az anyagon át... a hosszabb-rövidebb hajak alá valahogy átcsempésszem". S még valami; mindezek a személyes emlékeken, álmokon túl: a tanuló ország képe, amit a szocialista iskoláztatás hív elő az emberekből Magyarországon is, nálunk is, mindennütt, ahol az ember emberi világa készül. Mert a Németh Lászlóban dolgozó pedagógiai Erosz állandóan egy nemzetet akart tanítani — a sikertelenségek forgácsai, amelyek egy tanteremnyi életre szorult pedagógus jegyzeteiből itt előttünk megjelentek, a méltó feladatokból kiszorult elméből hulltak ki. Igazi arányaikat ebből a szempontból mérhetjük fel csupán.

## 3.

Amikor műfordítónak szegődött el, a gépelt oldalak mellé rögtön odakerül a füzet is: legyen naplója a robotnak, mert „lehetetlen, hogy az ember napi három-négy órában csináljon esztendőkön át valamit, s ne tudja, miért”. Más szóval azt vallja, hogy a „fordítói robot” „átlelkesíthető”. Vagy ahogy ő mondja: „Azután műfordítóvá lettem. Ez még vigasztalanabb foglalkozás volt. Mint költöző kutya futni az ismeretlen idegenbe zörgő szekér után; mindig a más művét követni, a szellem váladékelválasztását évről évre visszatartani. Én azonban nem adtam meg magam. Az a néhány műhelytanulmányom, amely a műfordításról megjelent, csak tökéletlen képet adhat róla, milyen nyelvkémiai fülkékkel vettem körül a fordítói munkát, csak hogy a »gályapadból laboratóriumot« csináljak”.

Két fajta eredmény is született a „gályapadon”: a két Tolsztoj regényei, Groszman, Jirašek művei, Shakespeare, Marlowe, Lessing, Ibsen és Lorca drámái — ha jól megnézzük, egy kisebb könyvtárnyi anyag szólalt meg Németh László szájával magyar nyelven a fordításokban elmúlott öt-hat esztendőben, öregbítve a magyar műfordítás-irodalom hírnevét. A másik eredményt a „gályapad” mellé felhúzott „nyelv-kémia fülke” szállította: a nyelvészkedés örömét és azt a néhány tanulmányt, amelyet ez az öröm szült.

„A fordítónak — ha gondolkodik azon, amit csinál — akarva, nem akarva nyelvesszé kell lennie. Csakhogy az ő nyelvészkedése különbözni fog a hivatásos nyelvészettől. Ő a nyelv inait működés közben figyeli; ha azok anatómusok, ő fiziológus...

A fordítás mindig mérkőzés is: hogy tudom ugyanazt a magam nyelvében is megcsinálni. E versengés közben úgy vagyok, mint a lovas, aki egy másik lovassal vív; nemcsak kettőnkől függ a verseny, a lovainktól is. Az ember hol bosszankodik a lovára — a nyelvre — hol büszke lesz, közben kitanulja jó-rössz természetét, rájön, hogy lehet hibáit elpalástolni, erényeivel kiegyenlíteni. Így lesz a fordító nyelvnevelő, vagy, ha úgy tetszik: nyelvvidomító.” Mi sem természetesebb, hogy figyelme a prozódianál állapodik meg, s nem lesz meglepő, hogy a verstannál köt ki, ismét benyitva kedves birodalmába, a tagoló vers kérdéskörébe.



Az *Anna Karenina* ürügyén először a magyar összetett mondatról mond elgondolkoztatót: „Az újabb magyar prózában a szövevényesebb mondat szerkesztésnek nincs nagy hagyománya. A XIX. század írói közül Széchenyi és Eötvös voltak a körmondatírók. Széchenyi zaklatott közbevetésekkel megszaggatott, helyenként romantikusan színes, de sokszor magyartalan stílusa s Eötvös elvadékonyabb, kissé lazán, németesen áramló mondatai azonban nem teremtettek iskolát, a körmondatot, okkal vagy ok nélkül, a magyar nyelv természetétől idegennek is érezték, s az újabb magyar írók, akár Móricz Zsigmond bőségére, akár Kosztolányi csillogó pontosságára törekedtek, szinte mind lemondtak róla, hogy a nagy gondolatot minden elágazásával egy mondatban hámozzák ki”. Mert a „nagymondat” hiánya nem pusztán mondattani kérdés: bevilágít a magyar próza irodalom természetrajzába is. A magyar széppróza az „érzéki” területeken mozog szívesen, irtuk és olvastuk nemegyszer. Németh László megfigyelése ezt csak megerősíti, bizonyítva, hogy a prózaszöveg mélyén, a mondat-struktúrában is felfedezhető ez az elfejlődés.

Ezt a megfigyelést gyűrűzteti tovább egy kis bekezdés rövid Tolsztoj-arcképében is:

„Tolsztoj stílusának másik jellemző sajátága: a rendkívüli, már-már tanítómesteri szabatoság. A mondat gyertya a kezében, amelylyel a gondolat minden sarkába bevilágít: semminek sem szabad homályban maradni. Az ismétlődő alanyt újra és újra kiteszi, a kapcsolatokat tisztázó névmásokat sokkal sűrűbben használja, utalásai, vonatkozásai részletesek, definíciószerűek. Ez a szabatoság sokszor meglepő ellentétben áll azokkal a mélylélektani és biológiai felfedezésekkel, amelyeket egy-egy ilyen körültekintő mondat előad, s bizonyára egyik titka annak az őrájásbájnak, amely Tolsztoj minden olvasóját elfogja: egy ember, aki a legnagyobb titkokat is tudja, de fogalmazásában mintha a térdéig érő gyermekemberiségnek akarna ábécéskönyvet írni”.

Az európai utas Németh László beszél ezekben a jegyzetekben, aki azzal a gondolattal tekintett szét a magyar irodalomban, milyen művekkel érhetne fel ez az irodalom Európa homlokáig. Amikor az újkori művelődésben a „kutató értelem” kezét fedezi fel, amely a természettudományokból átcsapott — az irodalomtól a festészetig — a művészetek területére is, akkor lényegében előbbi megfigyeléseit helyezi európai távlatba. Ez a folyamat a magyar prózában vagy nem, vagy felemás módon játszódott le. „De a rációnak mindig erőpróbája, hogy általános kategóriáival az egyszerű, az egyéni, az irracionális milyen mélységeibe tud bevilágítani” — csendíti meg ismét alapgondolatát. Tolsztoj műhelye hívta fel a figyelmét arra, hogy a „tárgy nem fertőzte meg az eszközt; a stílus, még ha a sejtelemnek megy is utána, sosem válik sejtelmessé... maga a dolog világít át a közönyösségre törekvő szavakon”. A magyar nyelv „szuggesztív szükségűsége” ellenben a „gondolatot sokszor szinte úgy lopja át a szón”, s ezért az irracionális helyett a „szó irracionálisítása” folyik a magyar próza irodalomban. S ez „nyilván egyik oka líránk érzékletességének s a tiszta gondolkodást kívánó műfajok fejletlenségének”. Ha e könyv legértékesebb fejezetének éppen a *Gályapadból laboratórium* címűt tartjuk,

a fentebb kiemelt gondolata ennek a fejezetnek a csúcsa, a legfontosabb, amit ez a laboratórium produkált, a személyes érdeküségét meszse maga mögött hagyva.

A prozódiai kérdések („a prozódiai harcok csodálatosmód mindig ingerültséget szülnek” — mondja) a verstan területére is elvitték. A tagoló vers máig sem megoldott problémakörének, Horváth János ellenében, újabb bizonyítékait fedezte fel a prozódiában, annak megsejtésével, hogy a prózaritmus és a versritmus mélyén egyazon erők működnek, de amelyeket a „szótagszámra és hangsúlyra beállított »nemzeti« fül” nem akar meghallani. Ez pedig a „kötetlen nyelv ritmustörkvéseinek verssé sűrítése” amellyel egy Majakovszkij, Eliot, Weöres Sándor kísérletezik. Ezekben is egy kérdés mozdul: a gondolaté, megszabó erejéé, az értelem munkájáé. Feltornáztatni ritmus-tudatunkat egy síkra, ahonnan a modern vers magasba szökhet magyar nyelven is, bizonyosságául annak, hogy a szabadvers, a modern vers versmondattana, ritmikája, amikor elveti az időmértéket vagy a „nemzetinek” tudott formákat, nem erőszakot követ el, hanem a nyelv mélyrétegét hozva felszínre, eredeti sajátosságait juttatja uralomra, amelyek a beszéd rugóit is alkotják. Intellektuális próza, intellektuális vers határterületei ezek — vidék, amelyre oly kevés magyar költő rándult ki eddig (az egy Adyt kivéve), amelyet azonban a magyar költészetnek előbb-utóbb birtokba kell vennie.

Fordítói robotmunka? Az is, de a szenvedély, mint láttuk, átfordítva a munkát, az eredeti gondolatokat is dajkálni tudta, belelopva a fordításba az eredeti alkotás gyönyörét, idegen égtájak csillagképeiből kiolvastva a hazai égálgban is az útmutatást.

#### 4.

„Most még lejjebb kerültem, úgy látszik, meg kell halnom. Egy rosszat ígérő betegség csapdájába estem, s amennyire első tájékozódásra megállapíthatom, azt is elég súlyos alakban kaptam meg. De a diagnózis tudomásul vételével szinte egyszerre jelent meg az elhatározás, hogy most sem adom meg magam; amíg agyam bírja, figyelni fogom a benn növő pusztulást.” Ezt olvashatjuk a *Levelek a hipertóniáról* első levelében, megismételve azt a tartást, amit már két élethelyzet kiváltott belőle a maga sajátos reakcióival. Az iskola-terv és a prozódiai tanulmányok után így kerülhetett sor az orvostudománnyal történő újabb találkozásra is.

„A látvány, amelyre az olvasónak fel kell készülnie, ez tehát: egy emberi elme, amely megszokta, hogy a jelenségeket a maga félig tudományos, félig intuitív módján vizsgálja, a kigyóval szemben sem adja fel ezt a magatartást, s ugyanúgy néz szembe vele is, ahogy irodalmi alkotásokkal, történelmi tüneményekkel vagy családi élete apró eseményeivel szokott.” A személyes hangot, a Németh László-i mozdulatot azonban nem ebben, hanem abban a kortársaira való, már-már provokatív pillantásban fedezhetjük fel, amellyel „gyanút akar ébreszteni”: „örülnék — mondja — ha néhány fiatal orvosban gyanút ébresztenék, hogy egy-egy esetnek a szokásosnál sokkal alaposabb s részletesebb megfigyelése is vezethet termékeny gondolatra”.

A *Levelek a hipertóniáról* ennek a „termékeny gondolatnak” példázata akar lenni. Ami ezekben az írásokban érdemleges, kívül van ismereteink körén, az orvostudományra tartozik, külön e betegség szakértőire, de a betegségből szenvedélyt, a szenvedélyből kutató, elemző kedvet kovácsoló ember alakja ezekben az írásokban is megmutatkozik. De itt nemcsak az idegen anyaggal kellett megküzdnie, nemcsak a kenyérkereset-csinálta tanár és fordító kiutat kereső akaratát működteti, amikor úgy védekezik, hogy nem tolja el magától a tárgyat, amellyel természete tiltakozó szava ellenére foglalkoznia kell, hanem magához ölelve, elmerülve rejtettebb tüneményeiben, a szellem szabadságát harcolja ki. A hipertónia önmagára utalta, a teste tornyosult elébe a betegség akadályaiival. „Ha már hipertóniás vagyok, azt gondoltam, valamiképp bekapcsolódom (ha van ilyen) a magyar hipertónia-kutatásba, s ennek az elérésére a legjobb módnak az látszott, ha önnön személyemben egy érdekes hipertónia- esetet nyújtok át a kutatóknak.”

Egyértelmű a képlet, de kevésbé az az eredménynek nem orvostudományi része. Ha a tanár és a fordító rokonszenvesen heroikus küzdelmével figyeljük, a szellem területét járjuk be, itt egy esendő, a maga baját bogozó gyalró test szokásaival kell ismerkednünk, amelyből a nem orvosi temperamentum és meg nem szokottság könnyen viszolygássá tudja a vonzalmat alakítani. Itt van annak a magyarázata is, hogy miért tartjuk e változatokban oly gazdag könyv legkevésbé figyelmet keltő fejezetének éppen a betegségével vívódó, testével bajlódó ember betegség-naplóját és grafikonjait. A szenvedélyesen csinált vizsgálódások nem tudnak kitörni a *személyes* fiziológiai búvőköréből, és nem tudnak általánosabb érvényt szerezni a gondolatnak: magánügy marad, még ha az ember akaratérő és szellem diadalát példázza is.

## 5.

A hipertóniáról szóló könyvrésznek van azonban egy másik, a betegségen és elemzésén messze túlmutató motívuma: a személyes vallomás ezeken a lapokon sokkal gazdagabb szövetű, mint e könyv más lapjain. Az évtizedekig elnyomott vallomásíró lopta magát ezekbe a sorokba, a hipertónia ürügyén megírva önéletrajza egyik fejezetét, mint ahogy az egész könyvnek van egy életrajz-jellegű koordináta-rendszere is.

Már a tanításba feledkező Németh Lászlóban ott szorong a vallomástevés ingere, s mire a hipertóniáról szóló rész elkészült, hangosan és félre nem érthetően bukkann ismételtelen elő a szólama. A *Magam helyett* című könyvében, amely a „tanulmány az életemről” alcímet viseli, azzal az óhajjal zárta bevezetőjét, hogy reméli, a „Történelem lassúbb lesz”, „nem hág sarkára”, mielőtt még befejeznék a trilógiának indult művet. Két év sem múlt el a könyv megjelenése után, s azt kellett látnia, hogy a „Történelem” nemcsak utolérte, de félre is állította. Barátai Pesten miniszterkedtek, politizáltak, ő Vásárhelyen rekedt — tanítani, miniszteri kegyből ugyan nagyobb tantervi szabad-

sággal, mint kartársai. Az akkor abbamaradt „tanulmány” gondolat-töredékei bujkálnak ennek a könyvnek a lapjain:

„... 44 után öt éven át szinte agglegényként a magam törvényein éltem Vásárhelyen. Három évvel betegségem kezdete előtt vissza-költöztem Pestre a családomhoz; öt nő közt éltem, akiket nagyon szerettem, bizonyos tulajdonságaikat becsültem, az életmódjukkal azonban nem értettem egyet. Nem veszekedhettem velük — ezt a munkám sem engedte —, nyeltem hát. Új foglalkozásom, a fordítás is erőszak volt a természetem. Írói erőm tetőpontján, amikor dőlt volna belőlem a mondanivaló, napi tíz-tizenhat órát a más mondataim bibelődtem. Munkámat amellet sokszorosan ellenőrizték; az ellenőrök egy részéből néha a jó szándék hiányzott, néha a hozzáértés. S végül szerencsétlen drámám ügye; a köréje rakódó másik dráma!”

Íme a foglalata az életrajz intim területén és eseménysíkján annak, ami a szerző életét jelentette, s amiből ő a „minőséget” ugratta ki. Lakonikus rövidséggel mondhatta tehát: „írnom a hazának, fordítanom a családnak, s most még ápolnom is a jóérzésnek”. Az orvosi szaknyelven pedig így fogalmazza ugyanezt, de immár az idegek síkján: „huzamos elfojtott »negatív« indulatok; a sérülés helye pedig az agynak az a része, amelyet hypothalamusnak neveznek. Az ember, aki sokat nyel le, sokszor jön indulatba, s nyomja el indulatát gátlásaival, eddig ismeretlen módon súlyos működészavart idéz elő ösztön-életünk felületre kicsiny, fontosságra azonban óriási központjában — a diencephalonban. A magas vérnyomás ennek a sérülésnek a tünete”.

A lélek mélységei nyilván meg a rejtőzködően szemérmes vallomásban, a hipertónia bekopogásáról beszélve: „Mostani betegsége ötvenhárom éves korában, testi és szellemi ereje teljében érte... Az év vége felé munkája csökken, azonban egy eredeti műve miatt súlyos erkölcsi szorítóba kerül; barátai ellene fordultak, jellemében támadták, a mű lektorai lelkiismeretét teszik nehéz próbára”. És egy nap „otthon lefeküdt, de aztán fölébredt, eszébe jutottak a legbántóbb megjegyzések, az a fájdalmas távolság, amelybe kortársaitól került, s egyszerre csak azt érezte, hogy a szoba lassan egy fél fordulatot tesz körülötte. Megpróbált fölkelni, de lábai csődöt mondtak. A szobában alvó feleségét hívta segítségül...” Úgy tetszhetett ekkor, hogy elveszett ember, hogy ugyanaz a sors vár rá, mint kedves íróira, akikben azt látta, torzójuk maradt csak meg; az indulatuk nagy volt, de gyorsan égett, és ezért szárnyaszegetten merültek a halálba, a meghasonlásba, a némaságba. Volt elég ok a sérelemre, „hoppok”, hogy a vérnyomás nekirugaszkodik (kuriózumként is: az egyik grafikon alatt ott az R betű kétszer is: egyszer a pártközpont telefonja, másodszer egy öt-hatórás kihallgatás Rákosinál) és a vele járó izgalmak. Mindez pedig példázatnak, hogy a lélek csapdába esése mellett ott van a zuhanó testé is. „Összeszámoltam: legalább tizennyolc-hússzor kerekedtem föl, s hagytam ott »zűrös« életemet” — mondja, bizonyosággal a szorongó lélek riadalmainak.

Ezekben az időkben ismeri fel alaptermészetének egyik fő vonását, amely ott dolgozott menekülésvágya mélyén — az idillben. A veszélyeztetettség tudata legtöbbször megkeresi az idill tájait: az elvágódó lélek szívesen időz képzelete Tahiti-szigetén, az álmok világá-

ban. Németh László idillje „szépen beosztott nap, abban sok jól menő munka, zavartalan környezet — s olyan emberek szomszédsága, akiknek az életét nagyjából helyeslem. Vásárhelyi életem is — könnyen viselt szegénységével, az üldözők távoli zsvajával rövidebb pánikoktól megszakított idill volt”. Amikor kialakul egy ilyen életforma a „betegség násznapjaiként”, fellángol a munkakedv, de milyen tragikus, hogy legtöbbször a magánosság árán kell megváltania a kegyelmét. Sivatagban vergődő vándor lel így oázisra, mint ahogy ő az idill dolgos rendjébe temetkezik:

„A korai étkezések s egy délelőtti, délutáni séta pontos munkaszakokra osztotta a napot. Előbb csak olvastam, de igen hamar már írtam is; reggel két órát, a II. József drámám — délután pedig a feleségemnek diktáltam Tolsztoj egyik darabjának a fordítását. Lányomék a születésnapomra kihozták a nagy rádiójukat; sok zenét hallgattam. Munkafüzetemben drámatervek, szimfóniaelemzések, az öszö-vetségről szóló mű kivonata, a Hatvany Lajostól kölcsönkapott Petőfi-  
emlékgyűjtemény mondatai tolongtak egymás hegyén-hátán...”

S még ez sem a teljes kép: az idillt eltipró fásultságok, a boldog percekbe beledúló külvilág üzenetei is fel-felsejlenek, magyarázva, hogy a nagyra hivatott íróból miért is lett „kísérletező ember”, milyen körülmények között kellett kihordania az utóbbi tizenöt-húsz esztendőben keletkezett műveit, milyen szorításokból és szorongatottságokból kellett kivágnia magát, keresve a módot, hogy hú maradhasson önmagához.

A kísérletező ember nem kerül a Németh László-művek élvonalaiba, de dokumentum-kötetként helye nem lesz méltatlanul az utolsók között sem, ott lesz mindig a nagy művek közelében, hogy ha az ember felől közeledünk hozzájuk, magyarázata, a nagyobb alkotásokba szökött erő és indulat értetője és fokmérője legyen.